

Zeno Van Duppen (UPC KU Leuven)

Lijnen uitgooien

Inleidende lezing bij de vertoning van:

Kopschuif - Roel Goyens en Cie Tartaren op het Artefact Festival: Alone Together, STUK, Leuven, 20/2/2020

Ik ben als deskundige, als psychiater, gevraagd om uitleg te voorzien bij de film die we zo dadelijk zullen kijken. Maar ik ben geen deskundige, noch in film, noch in waanzin. Ik heb niet de specifieke deskundigheid, de ervarings-deskundigheid die de acteurs van deze film delen. Bovendien zijn er ook psychiaters die veel deskundiger zullen zijn op het gebied van de psychose, de waanzin dan ik. Maar misschien is dat niet slecht. Misschien zijn velen van u ook niet deskundig. Misschien kijken we met eenzelfde gebrek aan deskundigheid naar de film. Zonder de neiging om alles wat we zien te gaan plaatsen, te diagnosticeren, te verklaren.

Of misschien zijn we allen toch deskundiger in de waanzin dan we denken.

Wat ik vanavond wil doen is spreken over waanzin, zoals deze in de film naar voren komt, maar ook de waanzin daarbuiten. U kunt van de film denken wat u wilt, u kunt voelen of geraakt worden, u kunt schrikken of geïntrigeerd raken. Daar ga ik niets aan veranderen.

Wat ik wel ga proberen doen is wat de film zelf misschien ook doet: lijnen uitgooien. U ziet maar of u aanhapt, of de lijn het houdt.

Wat is *kopschuif*, wat is de waanzin van kopschuif?

Ik zie Bas als jongeman die doorheen de lange gangen en verlaten kamers van een psychiatrische instelling schuift. We zien zijn blik meteen: starend, verdoofd, zijn handen verkramp en bewegingloos, zijn stem afwezig, of toch meestal onhoorbaar. Hij is er niet bij, reageert nauwelijks, vertraagd. Je zou zijn verschijning katatoon kunnen noemen, een toestand die voorkomt bij een veelvoud aan psychiatrische en lichamelijke toestanden, maar vooral met affectieve stoornissen als heftige angst, melancholie, en psychose wordt geassocieerd.

Katatonie dus, mogelijks. Zwijgen: mutisme; bewegingsloze bizarre houdingen: catalepsie; staren, er schijnbaar niet bijzijn: stupor. Wat zou het zijn dat hem in die katatone toestand bracht? Wat beleeft hij? Beleeft hij? Kunnen we ons als kijker iets voorstellen bij het verhaal van Bas? Zou er inderdaad angst zijn, melancholie, psychose? Kunnen we zijn verhaal kennen?

Maar er is meer, méér dan katatonie. Er zijn schermen, camera's, dreiging. "Ze komen, ze komen". Wie zou dat zijn? De schimmige figuur die die de camera lijkt te besturen, inzoomt, het licht plots dooft. De telefoon gaat. Kijkt hij zichzelf aan? In de waanzin, zo stelde de psychiatrie honderd jaar geleden al, moeten we een verschil maken tussen wat vanbuiten komt en wat binnenin gebeurt. Vanbuiten zijn er camera's. Geluiden, af en toe een fluisterende stem. En er zijn fragmenten, opnames, de stem van de psychiater. Als flarden van een herinnering die af en toe plots de kop op steekt. Brokstukken. Rondvliegend puin. Onverteerd debris. Er is paranoia, mogelijk iets waanachtig, achtervolging, de nood om weg te lopen. Hallucinaties. De buitenwereld is achtervolgend, dreigend. Komt eenzijdig op hem af.

En vanbinnen? Wat gebeurt *in* het psyche van Bas. Is er een verhaal in het psyche, wat denkt hij. Of is het denken zélf veranderd. Het psyche zelf. Zijn psyche, het geheel van wat wij voelen, denken, fantaseren, hoe wij onszelf aan elkaar plakken, hoe wij doorheen de tijd en verandering dezelfde blijven: wat gebeurt ermee bij Bas? Denkt hij, is er een denken, een psyche dat beweegt en leeft? Of zien we vooral leegte, afwezigheid, galm.

Zijn denken lijkt doorgankelijk, of toch ten dele doorgankelijk. Zijn psychische huid lijkt minder bestendig tegen de geluiden die we horen, die we met hem mee horen. Er lijkt geen filter – en tegelijk lijkt er alleen een filter, een ondoordringbare laag rondom hem. Hij wordt ontoegankelijk, onontvankelijk. Er lijkt weinig wederkerigheid. Hij kan anderen wegzappen, anderen kunnen niet doordringen.

Want lijkt dat niet de kern van deze waanzin te zijn. Ontoegankelijk, ondoordringbaar, gesloten, onafgestemd. Er verbreekt iets, iets verdwijnt in de tussenruimte tussen mijn psyche en het jouwe. Een intersubjectief veld waarin wij met elkaar spreken, met woorden

en vaak zonder. Die ruimte tussen ons in, die wij mee mogelijk maken en waardoor wij mogelijk worden. Een speelruimte, een spreekruimte.

De Japanse psychiater Kimura Bin noemde dat Aida. Een tussen, een tussen dat zich tussen elk van ons bevindt. In de waanzin, in het bijzonder de waanzin van Bas, lijkt er iets fundamenteel te veranderen aan het tussen, aan Aida. Bestaat het tussen nog wel. Soms lijkt het van wel. We horen iets over lijnen uitgooien. Contact maken. Maar voor een tussen is er niet enkel een ik nodig, maar ook een ander. Want wie zijn die anderen, als ze onderling inwisselbaar worden, weg te zappen zijn?

Af en toe is er iets in de film dat ons aan pogingen doet denken van contact. Er klinkt een telefoon, die niet beantwoord wordt. Men noemt zijn naam, zonder reactie. We horen de suggestie van de wanhoop van diegene die maar geen contact kan krijgen, of geen contact meer kan krijgen: familieleden, vrienden.

Maar waanzin kent vele gedaanten.

Toen ik de film de eerste keer zag, en mogelijk ziet u dit zo dadelijk ook zo, viel mij vooral één zijde op. Wat blijft hangen: het ongemak, de afschuw, de angst en gruwel. Wat heb ik nu gezien? Iets onwezenlijk. Onecht. *Unheimlich*.

Die term gebruikte de Duitse psychiater en filosoof Karl Jaspers om de psychose aan te duiden: *unheimlich*. Wat patiënten ervaren is *Unheimlichkeit*. Het is iets onbekend, een gewaarworden dat niet 'thuis hoort' (*un-heim-lich*) in het gekende leven. Het schudt de dingen door elkaar. De wereld voelt niet meer vertrouwd aan. De anderen voelen niet vertrouwd aan. En het zelf lijkt veranderd.

Unheimlich. Maar ook *unverstehbar*. Volgens Jaspers is de psychose unheimlich voor wie haar beleeft, en onverstehbar voor de buitenstaander. Men kan nog zo zijn of haar best doen, er is iets dat niet te vatten is. Onverstaanbaar. Maar dat onvatbare, dat andere, dat vreemde, hoe onverstaanbaar ook: we worden het wél gewaar.

Want waanzin kent vele gedaanten. Ook in de film.

De waanzin van Kopschuij is een andere dan die van Spider, het hoofdpersonage uit de gelijknamige film van David Cronenberg. Daar kijken we veel meer van buitenaf toe, en zien we veel meer het *verhaal* van Spider. Maar zelden krijgen we daar een hint van de

binnenkant van de waanzin. We kijken veel meer als naïeve toeschouwer: we oordelen over wat waar is, en wat waan is. Alsof de waanzin zo simpel is.

Maar ook die waanzin is weer een andere dan die van, bijvoorbeeld, *Repulsion* van Polanski. Daar kan je als toeschouwer al veel meer de angst voelen die samen kan gaan met de heftigheid van hallucinaties en paranoia. Maar zoals wel vaker lijkt ook in *Repulsion* de nadruk toch vooral op het drama, en het geweld, te liggen, dan om de vraag wat de eigenlijke beleving nu is.

Hoewel *Kopschuif* een kortfilm is, zult u niet slechts één gedaante te zien krijgen.

Plots keert er immer iets – ik ga uiteraard niets verklappen – maar naast, vanuit of misschien juist: doorheen de katatone, psychotische isolatie, doorheen de grauwe eenzaamheid rijst een bundel intense duisternis op. Als een heropstanding, een donkere wolk vol drift en leven. Voor even.

Waanzin kent vele gedaanten.

Het is bijzonder straf dat deze kortfilm erin slaagt om verschillende waanzinnige gedaanten van hetzelfde personage te tonen. Niet enkel die van gruwel, angst. Van lange lege gangen, van monddood maken en vergeefs proberen weglopen.

De Nederlandse filosoof én ervaringsdeskundige Wouter Kusters schreef er zijn meesterwerk over: *Filosofie van de waanzin*. In dat boek schrijft Kusters aan de hand van zijn eigen notities terwijl hij waanzinnig werd en zich daar meestal zeer bewust van was. Terecht vindt Kusters aanknopingspunten voor zijn eigen ervaringen, niet enkel bij ervaringsdeskundigen, maar ook bij schrijvers, kunstenaars en vooral filosofen. Ik kan u allen het boek zeer aanbevelen. Zoals ook deze film doet zuigt het boek van Wouter Kusters ons even mee in de waanzin. En kijk, dan blijkt ons denken, ons psyche toch niet zo anders. Er is altijd de mogelijkheid dat zin waanzin wordt. En andersom.

Dat blijkt overigens geen romantisch idee, maar een empirische realiteit. De Nederlandse psychiater en epidemioloog Jim van Os en zijn groep in Maastricht hebben de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar het voorkomen van psychose. Uit onderzoek bleek dat 16

procent van de algemene populatie ervaringen zou hebben gehad die klinici psychotisch zouden noemen, en ander onderzoek vermeldt dat 30 procent van de algemene bevolking belevingen rapporteert die ze zelf psychotisch zou noemen. Dat zijn letterlijk hallucinante cijfers. Zeker gezien het enorme stigma dat op psychose kleeft.

Nu moet dat tegelijk genuanceerd worden: zoals ik eerder al zei: er zijn immers vele gedaanten van de waanzin, en de ene is al ernstiger en ingrijpender dan de andere. Bij sommige mensen blijft het bij die ene keer, bij sommigen zijn er duidelijke triggers: factoren die maken dat een psychose plots opduikt. Denk dan bijvoorbeeld aan druggebruik, slaaptekort, plotse zeer intense gebeurtenissen of trauma's. Voor anderen zijn dergelijke triggers er schijnbaar niet en lijkt er meer iets van binnenin te gebeuren, mogelijk erfelijk en organisch mee bepaald, dat maakt dat psychotische belevingen herhaaldelijk optreden. Het beeld dat u in deze kortfilm gaat zien komt overeen met wat wij een floriede psychotische toestand zouden noemen, terwijl er vormen van psychose zijn die zich heel anders uiten. Die veel meer betrekking hebben op iemands persoonlijkheid, of zijn algemene functioneren, zijn intellectuele of creatieve talenten, zijn mogelijkheden om doodnormale dingen te doen, zoals het aangaan van relaties, studeren, werken. Zijn leven wat geordend of gestructureerd te leven.

Maar terug naar Kusters: we hebben het immers over de vele gedaanten van de waanzin. In het boek van Kusters komen we in aanraking met een andere, en vaak vergeten kant van de waanzin: er zit soms iets groots, iets aantrekkelijk in. Psychodynamisch zou je dit kunnen verbinden met het idee dat hallucinaties, wanen, waanzin begrepen moeten worden als verdediging. Het kan dan ook paradoxaal zijn als je psychiater je net van die symptomen wil afhelfen. Soms is de waanzin iets groots, snel, uitzonderlijk. Dan gaat het om bijzonder inzichten, gewaarwordingen. Een Aha-Erlebnis. Een beleving die soms bij de mystiek aanleunt. Een ervaring die zo heftig is, maar tegelijk samen kan gaan met een plots weten, een zekerheid, de puzzels die in elkaar lijken te vallen. Het subtiele glimlachje van Bas lijkt daar iets van te weerspiegelen.

Kusters stelt als filosoof vast dat "de reële zorgen van de psychoot de theoretische gedachtengangen van de filosoof zijn" (119). Het is immers al vaker opgemerkt dat filosofie en waanzin raakvlakken hebben, op elkaar lijken. Het gaat dan niet zozeer om de banale en

betekenisloze uitspraak dat filosofen vaak wat waanzinnig zijn, wat men overigens ook vaak over psychiaters hoort beweren. Neen, het gaat om zowel de inhoud van een filosofisch discours als de vorm van het denken zelf. Denken kunnen denken impliceert soms ophouden met denken. De Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein is daar een mooi voorbeeld van. Zijn denken en dat van sommige psychotici verschilt niet zo veel. Maar er is verschil. In mijn eigen visie speelt het tussen, wat ik eerder met Kimura Bin het Aida noemde, daarin een cruciale rol: er is geen verlies aan intersubjectiviteit, de tussenruimte blijft open.

Kusters beschrijft onder andere drie fenomenen die gebeuren in de waanzin: het gaat om fenomenen van destructie, van verlies: ont-talen, ont-denken, ont-beelden. En ik zou zelf toevoegen met Bas in gedachten: ont-hechten; of misschien beter: ont-binden.

Laat ik beginnen bij ont-talen: u zult zien dat Bas niet spreekt. Quasi niet spreekt. Hij is niet alleen mutistisch, maar lijkt de taal zelf verloren. Waar Wittgenstein de waarheid zag als een taalspel schrijft Kusters dat men aan dit taalspel ontsnapt, de spelregels vergeet, haar logica niet meer snapt, in vraag begint te stellen. Dan wordt de waarheid plots niet meer die van de anderen.

Het ont-denken komt naar boven in de vraag wat Bas zou denken – en vooral: of hij zou denken. Is er een denken, een psyche dat leeft, beweegt, verbindt. Er lijkt een gewaarworden, maar denken zelf, namelijk het verbinden van mentale elementen met elkaar en deze om te kunnen zetten in iets talig, dat lijkt afwezig. Hij lijkt verlamd door perplexiteit. Tegelijk benoemt de fenomenologische psychiatrie het over-denken in de psychose als een hyper-reflectiviteit: een voortdurend, automatisch in vraag stellen van wat gewoonlijk als normaal, evident, vanzelfsprekend wordt gehouden. Van-zelf-sprekend. Dat is het net, de dingen worden plots niet meer van-zelf-sprekend. Ze worden dermate verwarrend dat iemand ze zelf opnieuw moet gaan uitvinden, zelf de logica in de dingen gaat moeten zien. En mogelijk zitten er dan wel complotten achter die voor anderen waanzin lijken. Of moet alles in vraag gesteld worden – wat bijzonder verlamdend werkt.

Tot slot: ont-hechten of ont-binden. Er loopt een rode draad doorheen de inhoud en de opzet van deze film. Er lijkt vanuit de makers en acteurs een aanvoelen dat het ver-binden, het uitgooien van lijnen een essentiële daad is in de zorg om mensen met psychose. Ik deel dat idee volledig.

Het ont-hechten en ont-binden is niet enkel een verscheuren of aangevallen worden van de verbindingen die wij natuurlijk aangaan en aanhouden met elkaar, doorheen de tussenruimte tussen ons in. Zij is tegelijk het ont-binden als uit elkaar vallen. Met ont-binden gaat ont-binden samen. Het ont-binden met anderen gaat samen met het ontbinden van een zelf. Dat lijkt mij een gedaante van de waanzin die deze film bijzonder toont.

Zoals de waanzin vele gedaanten kent, geldt dat ook voor de zorg en behandeling ervan. U kunt zich voorstellen dat de verschillende vormen van waanzin verschillende benaderingen vragen. Zoals u misschien kunt verwachten op basis van het ont-binden staat binden centraal. Lijnen uitgooien. Dingen dragelijker maken. Concreet probeert men te begrijpen, verstaanbaar te maken wat voor een buitenstaander, een toeschouwer, onbegrijpelijk blijft. Soms gaat dat om een taal zoeken voor een ervaring die niet-talig is, die lijkt te bewegen in een domein waar taal nog niet bestaat: het lichaam, het ervaren. Soms gaat het om het bieden van stabiliteit, rust, vertrouwen en de mogelijkheid iets op te bouwen. Dat kan in een ziekenhuis, maar toenemend ook via mobiele teams, in de hoop de verbinding al vroeg aan te kunnen gaan. Te ondersteunen of in te grijpen nog voor dingen uit de hand lopen. Want dat gebeurt.

Medicatie speelt daarin vaak ook een rol. Sommige medicatie kan bijvoorbeeld de intensiteit van gewaarwordingen verminderen, een hypergevoeligheid doen afnemen. De psychische huid versterken, de buitenwereld minder massaal doen binnendringen onder de vorm van hallucinaties of wanen. Soms kan het gedachten kalmeren, angsten bezweren, depressiviteit doen afnemen. Opnames zijn soms nodig en, zoals u kunt horen in de film, wordt er bij bepaalde vormen van psychose, melancholie en katatonie soms aan elektroconvulsieve therapie gedacht.

Maar goed, Kopschuif is geen documentaire. Het is geen *Het Leven zoals het is: psychiatrie*. En het is ook mijn bedoeling niet u de symptomen en behandeling van psychose te onderwijzen.

Ik denk dat Kopschuif, zoals de Filosofie van de waanzin dat ook deed, een gedaante van de psychose kan tonen en de toeschouwer iets kan doen beleven.

Ik zou willen afsluiten met een citaat uit het boek van Wouter Kusters dat ik bijzonder passend vind voor deze film. Over de psychose schrijft hij:

“Door de heftigheid van de innerlijke brand lijkt het leven paradoxaal genoeg te zijn uitgedoofd “ (2014, 32).

Misschien denkt u hieraan wanneer u de afvlakking, uitdoving, ont-binding ziet; misschien voelt u dan in de verte ook iets van de hitte van de innerlijke brand.